

УДК 329(477)"1920"

І. Є. НІКОЛАЄВ

м. Миколаїв

ТАЄМНО-ОПЕРАТИВНА ТА АГЕНТУРНА РОБОТА НК-ДПУ, ЯК ЕЛЕМЕНТ БОРТЬБИ З АЛЬТЕРНАТИВНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ УСРР В 1920-х рр.

У статті, на основі переважно архівних джерел, проаналізовані ключові аспекти формування та специфіки ведення таємно-оперативної роботи органів НК-ДПУ проти опозиційних партій. На прикладі меншовицьких організацій показані особливості процесу боротьби більшовиків з конкуруючими партіями шляхом залучення агентурного апарату каральних органів.

Ключові слова: Більшовицька партія, меншовики, чекістські органи, тоталітаризм.

Утвердження багатопартійної системи та ідеологічного плюралізму актуалізує дослідження та врахування історичного досвіду при будівництві нової політичної системи. Зокрема, періоду існування й зникнення вітчизняної багатопартійності та одержавлення всього спектру громадських об'єднань у 1920-х роках. Оскільки, відмовившись від відкритої політичної боротьби, правлячий режим почав розбудовувати державу, всі сфери життя якої ставали підконтрольними одній політичній силі – Комуністичній партії більшовиків. Ключова роль в цьому процесі відводилась каральним органам.

У даній публікації, на прикладі меншовицьких організацій, показано специфіку та організації та механізми реалізації таємно-оперативної та агентурної роботи каральних органів у боротьбі з політичною альтернативою. Дослідження історії розвитку форм і методів політичного контролю в радянській Україні допоможе виокремити різні аспекти генези тоталітарної системи, визначити місце й роль правоохоронних органів у суспільно-політичному житті, боротьбі з опозицією протягом досліджуваного періоду.

Головні принципи, на яких базувався політичний устрій радянської держави, відобразилися в системі політичного контролю, теоретичну основу якого становила доктрина класової боротьби. З неї випливав пріоритет тотального контролю влади над всіма верствами населення, у першу чергу над представниками альтернативних громадсько-політичних сил. Враховуючи наявність достатньо широкого спектру політичних сил, особ-

ливо актуальним це питання постало стосовно України. Одне з ключових місць в цьому процесі надавалось таємно-оперативній та агентурній роботі, проведення якої доручалось органам НК-ДПУ-ОДПУ.

Натомість, у робітничо-селянському середовищі УСРР в цілому достатньо серйозним були позиції загальноросійських соціалістичних партій. Серед них слід виокремити РСДРП (м), історія яких в Україні бере початок з кінця XIX ст., коли почали діяти гуртки «Південноросійського союзу робітників». Після розколу РСДРП на меншовиків і більшовиків посилюється не тільки ескалація суперечностей між двома марксистськими угрупованнями, а й розбіжності в організаційних принципах та соціальній базі прихильників. Якщо більшовики тяжіли до суворої партійної дисципліни з одноосібним лідерством, то меншовики достатньо терпимо ставилися до питань, пов'язаних з внутрішньопартійною демократією. Суперечливості в поглядах на національні питання не дозволяли РСДРП (м) плідно співпрацювати з українськими партіями соціалістичного спрямування.

Соціальну базу організацій РСДРП(м) в УСРР становили переважно представники так званої «робітничої інтелігенції» – інженери, кваліфіковані робітники та інші. Ще одну частину партійного контингенту складали представники інтелігенції – лікарі, вчителі, студенти, службовці.

Вже з 1920 року більшовики починають витісняти РСДРП (м) з поля легальної політичної діяльності. В свою чергу, меншовики, відкидали форми політичного екстремізму,

надаючи перевагу конструктивному діалогу з владою.

Більшовики, навпроти, чудово розуміли небезпеку для власної диктатури соціал-демократичних поглядів на розвиток країни. Так, у звіті Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 рік констатувалось: «В Україні радянська влада вимушена вести боротьбу з контрреволюцією в різних її проявах, починаючи від соціальних домовленостей, закінчуючи шпигунством... Політичні угруповання, ворожі радянській владі, досягли на Україні відчутного розвитку. Активізувались меншовики, демагогічна політика яких в умовах економічної та продовольчої розрухи становила безпосередню загрозу диктатурі пролетаріату...» [1].

Положення про ДПУ від 16 березня 1922 року затверджувало як об'єкти політичного контролю «білогвардійські та контрреволюційні елементи». Перед новоствореним органом поставлено завдання ведення боротьби з різноманітними небільшовицькими партіями. Голова Всеукраїнської надзвичайної комісії та безпосередній керівник Київського ВУНК на протязі 1919–1921 років М. Лацис, як офіційний історіограф ВНК склав «Організаційний звіт ВНК за чотири роки її діяльності. 1917–1921 роки». В ньому розставлені акценти щодо політичних опонентів. Стосовно опозиційних партій наголошено: «В числі контрреволюційних елементів перше місце займають псевдосоціалістичні партії. Їх представники відчутно гальмують боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою «загальнолюдську» мораль, гуманізм, недопущення обмежень свободи слова та друку для контрреволюціонерів» [2].

Оскільки найбільш важливим напрямком діяльності щодо реалізації завдань боротьби з «контрреволюцією» вважалась секретно-оперативна та агентурна робота, на неї було спрямовано пріоритети органів ВНК-ДПУ. Зокрема, положення про ДПУ від 16 березня 1922 року затверджувало як об'єкти політичного контролю «білогвардійські та контрреволюційні елементи».

В організаційному відношенні для керівництва агентурним апаратом в оперативних відділах радянських спецслужб рекомендува-

лося започаткувати так звані «Розвідувальні бюро». Загальне керівництво агентурним апаратом на губернському рівні покладалося на начальника відділу по боротьбі з контрреволюцією. Секретні співробітники вербувалися, насамперед, з числа заарештованих, або затриманих громадян. Подальшу роботу з ними чекісти проводили конспіративно. У бесідах отримувалась інформація про «неблагонадійних» осіб. З'ясовувалось, в чому проявляється контрреволюційна діяльність осіб і груп, яка їх структура. В питаннях стосовно агентурної розробки опозиційних партій особлива увага приділялась чіткому визначенню керівного складу партії, шляхам забезпечення друкованою продукцією, джерела фінансування, місця регулярних зборів, кількість активних прибічників.

Ключовим моментом у подальшому становленні агентурного апарату ВНК стало створення розгалуженої мережі інформаторів. 11 червня 1921 року видається Інструкція таємного відділу ВНК за підписом начальника особливого відділу В. Менжинського, яка передбачала в якості головного напрямку роботи губернських НК політичну боротьбу з антирадянськими проявами через таємно-агентурний апарат. З широкого кола об'єктів політичного контролю виокремлювались в першу чергу соціалістичні партії, інтелігенція та духовенство. В службовому циркулярі, в якому наводився текст Інструкції з необхідними роз'ясненнями зазначалось: «Відсутність на місцях агентурного апарату означає відсутність Губернського НК як політичного органу в губернії». На створення мережі інформаторів керівники ВНК відводили не більше трьох місяців [3].

Безпосередньо роботою з представниками опозиційних партій займалось таємно-оперативне управління ВНК. Після трансформації ВНК у ДПУ Центральне управління мало 10 відділів, серед яких ключове місце займав таємний, якому підпорядковувалось вісім підвідділів. Зокрема, перший з них займався боротьбою з анархістами, другий – меншовиками, третій – есерами, четвертий – єврейськими партіями, восьмий – представниками нелегальних партій. Втім, на місцях була своя структурно-організаційна специфіка [4].

За звітом за 1922 рік Київського губернського відділу ДПУ, таємний відділ було поділено на чотири групи, перша з яких займалась правими есерами, монархістами, кадетами, соціалістами всіх фракцій та антирадянською молоддю, друга – РСДРП, лівими есерами, анархістами, третя – духовенством, четверта – безпартійними та членами Української комуністичної партії [5].

Зауважимо, що питання вербування таємних співробітників в середовищі опозиційних партій викликала неоднозначну реакцію серед більшовиків. Деякі комуністи заявляли, що використання агентури є провокацією та порушує революційну етику. Їх опоненти вважали, що під «провокацією» слід вважати тільки такі дії, котрі мають за мету втягнення окремих осіб та груп в активну боротьбу проти радянської влади.

Втім, вже протягом 1920 року чекістам вдалося здійснити масове агентурне проникнення в середовище опозиційних партій.

Про успіхи в даному напрямку рапортувалось у звіті про піврічну діяльність (січень-червень 1922 року) ДПУ України. Йшлося, що: «Враховуючи відносно «мирний» характер діяльності антирадянських партій, органи ДПУ в своїй боротьбі з ними встали на шлях безкровних репресій. Застосовуючи засоби ізоляції, вислання та інші... Широко поставлена агентурна робота. Наявність мережі внутрішніх агентів, їх чисельні повідомлення та звіти дозволяють органам ДПУ не тільки боротися з активними проявами діяльності антирадянських партій, а й брати на себе, в деяких моментах, керівництво в внутрішньопартійних конфліктах, максимально ініціювати та роздувати їх, сприяючи розладу антирадянських партій з середини» [6].

Особливість методики вербування, як правило, полягала в тому, що при арешті обвинувачений опинявся в спеціально підготовленій обстановці, котра змушувала його піти на визнання своєї антирадянської діяльності. Допити слідчих, протиріччя в зізнаннях, показання свідків, а також внутрішньо камерна розробка та обробка давали необхідну для вербування інформацію, що надалі використовувалась чекістами за потребою.

Зокрема, один зі способів «розладу антирадянських партій з середини» агентурним шляхом розкриває справа меншовиків Миколаївщини. 21 січня 1922 року виходить службова записка за підписом начальника таємного відділу ВНК Т. Самсонова про необхідність проведення губернськими відділами «Облав та обшуків на меншовиків в тих місцях, де за агентурними даними ми можемо знайти будь-який потрібний нам матеріал, подальшого вербування затриманих меншовиків» [7].

За наказом ДПУ № 03296 від 13 березня 1922 року про арешти лідерів меншовицьких організацій 22 березня затримано 8 найбільш активних членів Миколаївської організації РСДРП (М. Томашпольського, Г. Контаровича, М. Дорофєєва, М. Коєна, Ф. Лозанова, М. Даєнмана, Я. Пику, М. Остомухова). 19 квітня 1922 року прийнято рішення про їх заслання до Туркестану [8].

По приїзду на місце дислокації миколаївські меншовики попали в надзвичайно важкі кліматичні та побутові умови. Протягом 2 місяців їх не допускали до роботи та не виплачували грошове утримання, після чого всі вони захворіли малярією. Бачачи реальну загрозу їх життю, члени сімей відчайдушно благали владу про помилування, надсилаючи листи партійно-радянському керівництву та в ДПУ.

Втім, у чекістів були свої плани на них. Начальник таємного відділу ДПУ України В. Горожанін надіслав службового листа керівнику таємного відділу ДПУ при Раді Народних комісарів СРСР Т. Самсонову, в якому висвітлив своє бачення можливості їх звільнення та подальшого використання.

У ньому йшлося: «Додаю до листа заяви дружин висланих до Туркестану меншовиків з проханням задовольнити їх з наступних причин. Сексот, що працює на нас в меншовицькій організації Харкова, не має змоги проникнути в глибину організації з тої причини, що його там погано знають. Для посилення довіри необхідно мати в Харкові таких меншовиків, які добре знають нашого сексота та допоможуть йому проникнути в середину організації. Такими особами є М. Томашпольський та Г. Контарович. Вказаним двом особам прошу дозволити повернутися під приводом медичного обстеження в Україну, але не за

місцем проживання, а в розпорядження республіканського ДПУ в Харків. Тут ми їх візьмо на підписку про невиїзд і сподіваємось таким чином досягнути нашої мети. Що стосується інших, то нехай вони залишаються в Туркестані» [9].

Прохання українських чекістів підлягало задоволенню. На ім'я начальника Туркестанського ДПУ направлена таємна телеграма за підписом заступника голови ДПУ Г. Ягоди з дорученням провести медичне обстеження всіх 8 висланих меншовиків Миколаєва, але з міркувань оперативного характеру, скласти висновок, що тільки М. Томашпольський та Г. Контарович за станом здоров'я мають повернутися з Туркестану до УСРР [10].

Доручення виконано на протязі місяця. Вже у вересні 1922 року засуджені до адміністративної висилки М. Томашпольський і Г. Контарович у зв'язку з різко погіршеним станом здоров'я направлені для одержання медичного лікування в УСРР, у розпорядження ДПУ міста Харкова. Завдяки чому вдалося завдати удару по Харківському осередку РСДРП. Підстав для зміни місця перебування 6 іншим меншовикам не знайдено [11].

Варто погодитись з думкою професора М. Шитюка, що регіональні політуправління могли при необхідності шляхом заслання, або обмеження у місці проживання «позичати» один одному агентуру. Крім того, для вербування ДПУ активно працювало над «розкрученням» – підвищенням авторитету таємного співробітника та його статусу в організації. Саме таким чином чекістам вдалося дестабілізувати роботу молодіжної спілки РСДРП в Одесі. Працівники ДПУ «допомогли» ввійти до активу організації секретному співробітнику «Хусіду». В цілому їхня робота «на інформаторів» серед активістів гуртка соціалістичної молоді призвела до того, що з дев'яти членів активу цієї меншовицької організації троє стали секретними співробітниками [12].

Крім наведених вище прикладів, таємний відділ в численних циркулярних листах зобов'язував місцеві відділення звернути особливу увагу на ворожу діяльність меншовиків, що працювали у профспілках, кооперації, особливо серед друкарів. Ретельно збирати на них компрометуючий та звинувачувальний мате-

ріал. Завдяки цьому, намагались притягувати до відповідальності не як меншовиків, а як спекулянтів та підбурювачів до страйків. Аналогічні заходи пропонувались щодо членів інших опозиційних партій. Пропонувалось їх заарештовувати не як політичних опонентів, а по можливості за господарські чи службові злочини, чи як агентів Антанти [13].

З юридичним знищенням практично всіх опозиційних партій з середини 1924 року змінюється специфіка агентурно-оперативної роботи ОДПУ. Для оптимізації роботи в боротьбі з опозиційними силами, «замаскованими на місцях», ОДПУ наприкінці 1924 року оформляє систему негласного контролю за настроями населення. У радянських установах і на підприємствах організуються «бюро сприяння органам ОДПУ на місцях». Вони діяли «конспіративно в умовах мирного часу». Члени «бюро сприяння» займалися збиранням відомостей про різноманітні «явища антирадянського характеру», завдяки чому виявляли «контрреволюційний елемент», особлива увага при цьому приділяючи особам, що склалися в рядах «антирадянських партій». При виявленні «контрреволюційних проявів» негайно йшло повідомлення на ім'я вповноваженого губернського відділу ОДПУ для взяття на облік, а в міру необхідності – «залучення до відповідальності». Членам «бюро сприяння» привласнювалися агентурні псевдоніми, якими необхідно було підписувати складені повідомлення [14].

Водночас примусове позбавлення політичної партії легальних, парламентських форм діяльності не означало її остаточного зникнення з суспільного життя. Іншою стороною цих переслідувань стає активізація підпільної діяльності. Як ми можемо побачити з спеціальних повідомлень ОДПУ, що надсилалися на адресу вищого партійно-державного керівництва, активна оперативна діяльність чекістів, включаючи нагляд за «антирадянськими партіями та організаціями» і проведених проти них агентурно-оперативних заходах не припинялась до кінця 1920-х років.

Ці документи дозволяють стверджувати про певну активність в 1924–1925 роках широкого спектру опозиційних партій Українсь-

кої СРР, зокрема меншовиків. У той же час неможливо пропустити повз увагу фразу, що фігурує у всіх документах: «Всі організації секретними агентами й інформаторами забезпечені». Це не тільки означало, що вони перебували під постійним таємним наглядом чекістів, але й те, що органи ОДПУ, будучи інформованими про їхню діяльність навмисне надавали якийсь час для «концентрації в одному місці замаскованих антирадянських, контрреволюційних елементів».

Але, незважаючи на інформованість ОДПУ, операції по боротьбі з залишками партійних активістів проводились шляхом затримання великої кількості підозрюваних. Вже після цього перевірялась їх безпосередня участь в «антирадянській діяльності». Крім того, серед маси затриманих вербувались нові агенти.

У ніч з 23 на 24 липня 1924 року в Києві проведено операцію зі «знешкодження залишків соціал-демократичного підпілля». До цього залучені інформатори не тільки міста Києва, а й мобілізована агентура ОДПУ Південно-Західної залізниці. Внаслідок отриманих даних, затримано близько 100 осіб, яким пред'явлено звинувачення за ст. 61 Карного Кодексу, щодо приналежності їх до «пособників світової буржуазії». Але інформація, надана таємними агентами, була настільки слабо перевіреною, що переважна більшість затриманих виявилась випадковими людьми, що не мали жодного стосунку до РСДРП. Серед них значились домашні господарки, студенти, навіть два комсомольці. При обшуках жодної агітаційної літератури, інших заборонених речей не вилучено [15].

Слідчі ОДПУ Диневич та Шипаленко на питання затриманих про причини арешту не могли дати жодної обґрунтованої відповіді. Втім, 30 осіб, переважно студентської молоді, раніше перебувавши в лавах молодіжної організації РСДРП, затримано до «з'ясування всіх обставин». Разом з ними до камери поміщено агента-інформатора ОДПУ, але цінної інформації для слідства йому не вдалося добути. Також всім запропоновано допомогти органам в боротьбі з «контрреволюційними силами», після чого гарантувалось негайне звільнення, без усіляких подальших наслідків на місці роботи або навчання. Для цього треба

було підписати розписку: «Погоджуюсь співробітничати з органами ДПУ та негайно доповісти про нелегальні зібрання РСДРП(м), або інших антирадянських сил». З усіх затриманих на дану пропозицію погодився лише один студент Механічного технікуму Файбушенко, якого відразу випустили на волю. Інші студенти пробули в ув'язненні ще півтора місяця, оголосивши в цей період п'ятиденне голодування. Не зумівши довести провину в «контрреволюційній діяльності», 13 вересня 1924 року їх випущено на поруки [16].

Наприкінці 1920-х років діяльність таємного відділу ОДПУ УСРР щодо членів опозиційних партій продовжувалась як обліково-агентурного, так і репресивного характеру. Колишні партійні опозиціонери віднесені у категорію «неблагонадійного елементу». До цієї групи зосереджувалась головна увага чекістів, що особливо посилилась у 1928 році, з початком загальнорадянських процесів охарактеризованих Й. Сталіним як «великий перелом». За даними професора В. Нікольського на обліку в таємному відділі ОДПУ УСРР станом на 1 січня 1929 року перебувало більше 14223 особи (з них у 1928 році взято на облік 10320 осіб), з них, меншовиків – 1619 осіб (взято на облік у 1928 році – 981 [17]).

Таким чином, аналіз форм і методів агентурно-оперативної роботи влади проти меншовицьких організацій України засвідчує поперше, всеосяжний характер, пріоритет насильницьких засобів став тим фундаментом, який закладено в систему політичного контролю. По-друге, органи НК-ДПУ-ОДПУ, ставши головним знаряддям більшовицької партії в боротьбі за одноосібну владу мали необмежені можливості в здійсненні цієї політики. Каральні органи мали успіх у цьому процесі. Дезорганізація, внутрішні суперечності, неможливість мати постійні джерела бодай мінімального фінансування, тотальний контроль за опозиційним активом – все це, не в останню чергу, результати таємно-агентурної роботи чекістських органів. По-третє, головними формами чекістської секретно-оперативної діяльності стали вербування членів опозиційних партій, агентурна робота, заходи, спрямовані на внутрішню конфронтацію в їх середовищі.

Список використаних джерел

1. Держархів СБУ України. — Ф. 13. Спр. 425. — Арк. 13—14.
2. ВЧК/ГПУ: документи и материалы / [под ред. Ю. Фельштинского]. — М. : Издательство гуманитарной литературы, 1995. — С. 55—58.
3. Остракизм по-большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. Сборник документов / [Сост., предисл. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова; коммент. В. Г. Макарова]. — М. : Русский путь, 2010. — С. 95.
4. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ / [упоряд.: Р. Подкур, В. Ченцов]. — Тернополь ; Збруч, 2010. — С. 145.
5. Держархів СБУ України. — Ф. 13. Спр. 193. — Арк. 18—20.
6. Держархів СБУ України. — Ф. 13. Спр. 254. — Арк. 6—8.
7. Держархів Миколаївської обл. — Ф. — Р. 5859. — Оп. 2. Спр. 6622. — Арк. 39—43.
8. Там само. — Арк. 96.
9. Там само. — Арк. 185.
10. Там само. — Арк. 187—188.
11. Там само. — Арк. 194.
12. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття / Микола Миколайович Шитюк. — Київ : Тетра, 2000. — С. 208.
13. Держархів СБУ України. — Ф. 13. Спр. 610. — Арк. 8.
14. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ / [упоряд.: Р. Подкур, В. Ченцов]. — Тернополь ; Збруч, 2010. — С. 175—176.
15. Социалистический вестник (Берлін). 1924 р. — 11 вересня.
16. Там само.
17. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.): Історико-статист. дослідж. / Володимир Миколайович Нікольський. — Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. — С. 49—50.

I. NIKOLAEV

Mykolaiv

SECRET OPERATIVE AND INTELLIGENCE WORK OF THE CHEKA-GPU AS AN ELEMENT OF SUPPRESSION OF ALTERNATIVE POLITICAL FORCES OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920s.

In the article, mainly on the basis of archival sources, analyses key aspects of the formation and the specifics of secret operative work of the organs of the Cheka-GPU against the opposition parties. For example, the Menshevik organizations shows the features of the process of fighting the Bolsheviks with competing parties by bringing the intelligence apparatus of the secret police.

Key words: Bolshevik party, the Mensheviks, the chekist organs, totalitarianism.

И. Е. НИКОЛАЕВ

г. Николаев

СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНАЯ И АГЕНТУРНАЯ РАБОТА ЧК-ГПУ, КАК ЭЛЕМЕНТ БОРЬБЫ С АЛЬТЕРНАТИВНЫМИ ПОЛИТИЧЕСКИМИ СИЛАМИ УССР В 1920-х гг.

В статье, на основе архивных источников проанализированы ключевые аспекты формирования и специфики ведения секретно-оперативной работы органов ЧК-ГПУ против оппозиционных партий. На примере меньшевистских организаций показаны особенности процесса борьбы большевиков с конкурирующими партиями путем привлечения агентурного аппарата карательных органов.

Ключевые слова: Большевистская партия, меньшевики, чекистские органы, тоталитаризм.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015